

ΣΙΜΟΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Λέκτορας Θεατρολογίας – Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Λαμπρέτσα, Δ. & Παπαδόπουλος, Σ. (2014). Μια Σκέψη. Στο Σ. Παπαδόπουλος (επιμ.), Πρακτικά (e-book) της Επιστημονικής Δημερίδας (31.5-1.6.2014): *Η Σύνοδος των Τεχνών στο σημερινό Σχολείο* (σσ. 434-477). Αλεξανδρούπολη [ISBN: 978-960-93-6446-1]

ΜΙΑ ΣΚΕΨΗ¹

Περίληψη²

Στο παρόν εικαστικό δρώμενο η εικόνα αποτελεί το διάμεσο για πειραματισμό του καλλιτέχνη και του θεατή, με σκοπό την κατανόηση ποικίλων κοινωνικών ζητημάτων, την ανάδειξη αξιών και την κοινωνική ευαισθητοποίηση. Το δρώμενο προσπαθεί, με θέματα επηρεασμένα από τα παρασκήνια του θεάτρου και του κινηματογράφου, να αφυπνίσει το θεατή σχετικά με την ποιότητα της επικοινωνίας, ώστε ο ίδιος να δώσει τις δικές του απαντήσεις, ενώ η εικαστική γλώσσα, με την αλληγορία της, ερμηνεύει εκφάνσεις κοινωνικών φαινομένων. Οι ψηφιακές εικαστικές συνθέσεις αποτελούν το σκηνικό χώρο, όπου οι ηθοποιοί αναπτύσσουν την εκφραστική τους κίνηση, ενώ ο συνδυασμός λόγου, μουσικής και εικόνας συμβάλλει στη διεύρυνση της οπτικής των εμπλεκόμενων δημιουργών (εικαστικού, ηθοποιού, θεατή).

Λέξεις κλειδιά: εικαστικό δρώμενο, μάσκα, video art, θέατρο, παρασκήνια, τέχνη, τέχνες στο σχολείο

Abstract

In the present artistic activity the picture acts as a medium for the artist and the audience to experiment. The purpose is the understanding of various social events and values and the social sensitivity. The performance tries to motivate the spectator to give his own answers using issues inspired by the theatre and movie backstage. At the same time, the artistic language through allegory explains and interprets the social phenomena. Digital art syntheses form the stage where actors develop their expressive movements. On the other hand, the combination of speech, music and picture contributes to the widening the creators' points of view (art, actor, spectator).

Keywords

artistic activity, mask, video art, theatre, backstage, art, arts in school

Θεωρητικό πλαίσιο

Μια Σκέψη. Μια μονοδιάστατη Σκέψη.

---

¹ Η δημοσίευση αυτή εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος “ΘΑΛΗΣ”, που έχει συγχρηματοδοτηθεί από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από εθνικούς πόρους μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Εθνικού Στρατηγικού Πλαισίου Αναφοράς (ΕΣΠΑ) – Ερευνητικό Χρηματοδοτούμενο Έργο: ΘΑΛΗΣ- ΕΚΠΑ “Το Θέατρο ως Μορφοπαιδαγωγικό Αγαθό και καλλιτεχνική έκφραση στην Εκπαίδευση και την Κοινωνία”.

² Η παρούσα εργασία βασίστηκε στο ομώνυμο εικαστικό-εργαστηριακό δρώμενο, που παρουσιάστηκε στην επιστημονική δημερίδα: *Η σύνοδος των τεχνών στο σημερινό σχολείο.*

*Περπάτα. Περπάτα μπροστά.
Περπάτα... και ας είναι σκοτάδι.
Είμαστε ενωμένοι.
Είμαστε;
Περπάτα έστω και μόνος.
Περπάτα μέχρι να βρεθεί το φως...
Παντού υπάρχει ένα φως... έστω ένα μικρό φως.
Ένα φως που μοιράζεται...*

Το παραπάνω κείμενο αποτελεί την έναρξη του εικαστικού δρώμενου. Πρόκειται για μια σκέψη, που παράγεται από μικρά και μεγάλα γεγονότα, τα οποία χαρακτηρίζουν τη ζωή μας και την κοινωνικο-πολιτική μας πραγματικότητα. Ο δημιουργός, καλλιτέχνης και θεατής, ως ευαίσθητος παρατηρητής, καταγράφει τις εκφάνσεις της καθημερινότητας, διαπιστώνοντας την επικράτηση του υλισμού, το μέγεθος της απαξίωσης προς κάθε άλλη ύπαρξη και της δυσαρμονίας προς το περιβάλλον. Μας υπενθυμίζει πως η τέχνη αποτελεί τον οδηγό προς την έξοδο από το λαβύρινθο στον οποίο μπήκαμε, καθώς σύμφωνα με τον Π. Μοντριάν «είναι το υποκατάστατο μιας ισορροπίας που λείπει από την πραγματικότητα» (Φίσερ, 2000) και ότι, όπως έχει πει ο Γιάννης Τσαρούχης, «Έχουμε ανάγκη να αφήσουμε να κατασταλάξει το ένστικτο μας. Όλα θυσιάζονται, για να φτάσουμε σε εντυπωσιακές και θεαματικές προβολές και αξιοποιήσεις». (1989: 63).

Το δρώμενο προβληματίζει και αφυπνίζει το θεατή σχετικά με την ποιότητα της επικοινωνίας, ώστε ο ίδιος να δώσει τις δικές του απαντήσεις. Τα θέματα είναι επηρεασμένα από τα παρασκήνια του θεάτρου και του κινηματογράφου, ενώ η εικαστική γλώσσα, με τον αλληγορικό της τρόπο, ερμηνεύει τις όψεις της κοινωνίας. Τα δισδιάστατα έργα αποτελούν το σκηνικό χώρο, όπου οι ηθοποιοί αναπτύσσουν την εκφραστική τους κίνηση μπροστά στα εικαστικά έργα, δίνοντας μια διαφορετική αίσθηση εικόνας και χώρου, που, μαζί με το λόγο και τη μουσική, συνυπάρχουν και αναδεικνύουν τις ενδόμυχες σκέψεις του εκάστοτε δημιουργού (εικαστικού, ηθοποιού, θεατή)³.

Σε αυτό το πλαίσιο, η απεικόνιση των ανθρωπίνων σχέσεων υποβοηθεί την καταγραφή τους στο υποσυνείδητο, καθώς η εικόνα έχει τη δύναμη να επηρεάζει την ανθρώπινη στάση και συμπεριφορά (Birdwell, 1968). Αναλύοντας τις πληροφορίες από το περιβάλλον και αξιολογώντας το μέγεθος των αναγκών, χαρτογραφούμε τη σκηνική δράση με τεχνικές οπτικής απάτης και χρωματικές επιλογές, υπό το φως των κοινωνικών μελετών της σχολής Μπαουχάουζ (Fiedler & Feierabend, 2000), όπου το δισδιάστατο μετατρέπεται σε χώρο, δίνοντας τη δυνατότητα στους θεατές να ταυτιστούν με το θέμα.

Έτσι, δημιουργείται η μαγιά για πνευματική τροφή, που ίσως λειτουργήσει θεραπευτικά, καθώς οι ερμηνευτές και οι θεατές έχουν τη δυνατότητα να εκφράσουν και να αποδεσμεύσουν συναισθήματα και σκέψεις. Το πεδίο γίνεται γνώριμο, και κατά συνέπεια, ασφαλές. Σε ένα πεδίο ασφάλειας αναπτύσσεται η εμπιστοσύνη και η ενσυναίσθηση.

---

³ Ορισμένα από τα έργα του εικαστικού δρώμενου παρουσιάζονται στη μελέτη Παιδαγωγική του Θεάτρου (βλ. Παπαδόπουλος, Σ. 2010).

Σαν την προβολή μιας κινηματογραφικής ταινίας, με τη μορφή του stop-καρέ, διαδραματίζεται όλη η δράση, με στόχο την επικοινωνία, την εξωτερίκευση συναισθημάτων, την κοινωνική ευαισθητοποίηση, την ανάδειξη αξιών και, τέλος, την επικράτηση της αρμονίας.

Μέρος Α' – ΑΦΥΠΝΙΣΗ

1. Η αξία της ενδοσκόπησης

Στο πρώτο καρέ της δράσης, εμφανίζεται μέσα σε ένα μαύρο φόντο η λέξη *Σκέψη*.

Η λέξη-εικόνα ερμηνεύεται από χαμηλόφωνες, σχεδόν ψιθυριστές, φωνές, υποβάλλοντας από την αρχή τον θεατή σε μια διαδικασία ενδοσκόπησης.

2. Η αξία της αφύπνισης

Καθώς εξελίσσεται η δράση, προβάλλεται η λέξη *Περπάτα*, η οποία παρουσιάζεται επίσης σε μαύρο φόντο και επαναλαμβάνεται φωνητικά με διαφορετικούς τρόπους και τονικότητες. Αυτός ο μινιμαλιστικός τρόπος έκφρασης δρα σαν μέσο αφύπνισης των θεατών από το λήθαργο της ακινησίας.

Οι θεατές –χωρίς να το ξέρουν– έχουν αναλάβει ένα ρόλο, υποδύομενοι ανθρώπινους τύπους.

Το έντονο κόκκινο χρώμα της λέξης στο μαύρο φόντο λειτουργεί όπως το φως στο σκοτάδι. Από την αρχή, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο και με παρόμοια τεχνικά μέσα, επισημαίνεται η ανάγκη για την αναζήτηση του φωτός.

Το λεκτικό εικονικό μέρος, παρουσιασμένο σε κυρίαρχο μαύρο φόντο, λειτουργεί συμβολικά σαν μια εσωτερική φωνή, ενώ παράλληλα προετοιμάζει για την εικόνα που ακολουθεί.

Το *Περπάτα μπροστά* είναι η φράση, που τώρα πια με πράσινο και όχι με το έντονο κόκκινο χρώμα, δίνει μια συμβουλή με ευγενικό και όχι επιτακτικό τρόπο.

Η εικόνα που παρουσιάζει την κίνηση των επικεντρωμένων ποδιών, με την επιλογή του λευκού στο μαύρο φόντο, έρχεται να συνεχίσει και να ενισχύσει το ρόλο της προηγούμενης λέξης-εικόνας. Η θέση της εικόνας στο ύψος των ματιών του θεατή-ερμηνευτή φέρνει σε πρώτο πλάνο την πρώτη αξία. Τοποθετημένοι στη γραμμή του ορίζοντα, εκεί όπου καταλήγουν όλες οι συγκλίνουσες γραμμές, όλα τα σημεία φυγής στην εικαστική γλώσσα, οι βηματισμοί έρχονται μπροστά μας με έντονο τρόπο, για να μας αφυπνίσουν.

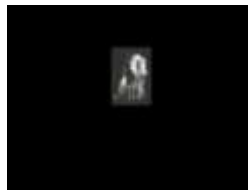

Με την εκκίνηση από το σκοτάδι στο μερικό φως, μεταφερόμαστε σταδιακά στα μύχια της ψυχής μας και αντιμετωπίζουμε τον εσωτερικό μας κόσμο και το μεγαλύτερο φόβο της μοναξιάς, της έλλειψης επικοινωνίας. Οι εικόνες που εκφράζουν την μοναξιά χαρακτηρίζονται από ψυχρά χρώματα, χωρίς την ενέργεια της ζεστασιάς, μέσα σε σκούρο ή μαύρο φόντο, το χάος.

Και ας είναι σκοτάδι...

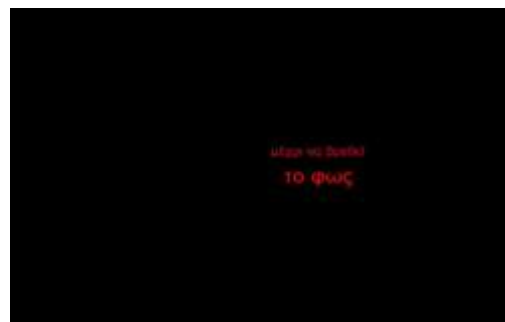
3. Η αξία της πεπερασμένης τρισδιάστατης ανθρώπινης ύπαρξης

Οι φράσεις *Περπάτα και ας είναι σκοτάδι...*, *Είμαστε ενωμένοι...*, *Είμαστε;* ερμηνεύονται με την αυξομείωση του μεγέθους μιας βασικής εικόνας τριών ανθρώπων, που ενώνονται σε μια κλειστή αγκαλιά. Σε μια αγκαλιά, που δεν επιτρέπει οποιαδήποτε εξωτερική παρέμβαση. Είναι το κλειστό τρισδιάστατο σύστημα, που αντικατοπτρίζει τον χώρο μέσα στον οποίο υπάρχουμε. Είναι το κλειστό σύστημα που μας θυμίζει την υλική ανθρώπινη υπόσταση μας.

Μέρος Β΄ - ΤΟ ΦΩΣ

4. Η αξία αναζήτησης του φωτός

Στην αναζήτηση του φωτός, λόγος και εικόνα συνεργάζονται, δίνοντας ώθηση στην εύρεσή του.

Η λέξη *Περπάτα* γίνεται έντονη, με κόκκινο χρώμα, για να εκφράσει την ένταση και τη γεμάτη ενέργεια πράξη που απαιτείται, για να βρει κανείς το φως.

5. Η αξία του να μοιράζεσαι

Κατά την αναζήτηση του φωτός προέχει η αξία του να μοιράζεσαι.

Χωρίς το υπόβαθρο μιας θετικής αξίας, το αποτέλεσμα είναι καταδικασμένο.

Η σκέψη παράγει ύλη. Η σκέψη είναι ενέργεια. Η ενέργεια μοιράζεται.

Ο ήλιος δίνει την ζωογόνα δύναμή του απλόχερα σε κάθε ύπαρξη.

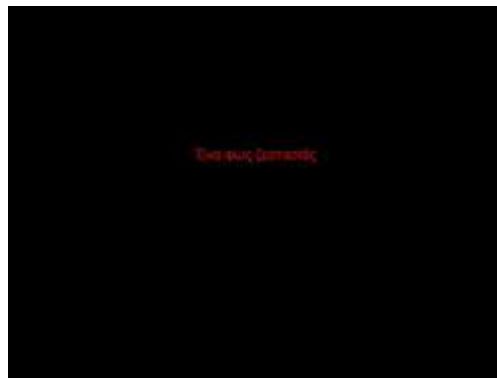
Κάθε ύπαρξη ευγνωμονεί με το έργο της για το φως που δέχεται.

Ο κύκλος της ζωής και της δημιουργίας συνεχίζεται ακούραστα στο διηνεκές.

6. Η αξία του φωτός.

Χωρίς το φως δεν υπάρχει ζωή. Χωρίς το φως δεν υπάρχει χρώμα. Σε ένα σπήλαιο, όπου οι ακτίνες του ήλιου δεν φτάνουν, οι μικροοργανισμοί είναι διάφανοι, χωρίς χρώμα, σαν να μην έχουν ανάγκη να κρύψουν, σαν να μην έχουν ανάγκη να επικοινωνήσουν μέσα στο μοναχικό τους κόσμο. Σε ένα σκοτεινό χώρο, το φως γίνεται άστρο, οδηγός στο χάος, δέκτης και πομπός πληροφοριών. Στοιχείο επικοινωνίας, που ο ρόλος του είναι να μοιράζεται.

7. Η αξία του να μοιράζεσαι το φως

Η ενέργεια που απλόχερα υπάρχει γύρω μας, κατοικεί σε κάθε οργανισμό. Όταν όμως το εγώ ορθώνεται, κατασκευάζει απροσπέλαστα τείχη, κατασκευάζοντας ένα κλειστό κουτί, μέσα στο οποίο κλείνει το φως.

Το φως, όμως, δεν μπορεί να υπάρξει σε κλειστούς χώρους. Το φως χρειάζεται οξυγόνο για να ζήσει. Όταν το φως μοιράζεται, δίνει ζεστασιά σε κάθε ύπαρξη. Δίνει νόημα σε κάθε στιγμή.

8. Παντού υπάρχει ένα φως

Παντού υπάρχει ένα φως. Τη μέρα όλα φωτίζονται, όλα έχουν την δική τους υπόσταση, την δική τους αξία στο παιχνίδι της ζωής. Τη νύχτα αλλάζει κάτι. Ο ήλιος δεν είναι τόσο κοντά μας. Η έντονη φωτεινή πηγή δεν υπάρχει. Όταν το μάτι συνηθίσει την ανυπαρξία μιας έντονης φωτεινής εστίας, αρχίζει να αναζητά μικρότερες πηγές, πιο αδύναμες φωτεινές εστίες. Αναζητά το φεγγάρι, και αν δεν υπάρχει το φεγγάρι, αναζητά το φως από ένα μικρό αστέρι.

Πάντα υπάρχει ένα αστέρι να φωτίζει τον ουρανό. Αρκεί να υπάρχει ένα φως... έστω ένα μικρό φως. Παντού υπάρχει ένα φως... Αρκεί να μην είσαι στο κλειστό, χωρίς οξυγόνο, κουτί σου.

9. Το φως σε εσωτερικό χώρο

Σε ένα σκοτεινό τοπίο τίποτα δεν είναι απόλυτα μαύρο. Τίποτα δεν έχει την ίδια τονικότητα, το ίδιο χρώμα. Η φύση προίκισε κάθε επιφάνεια με

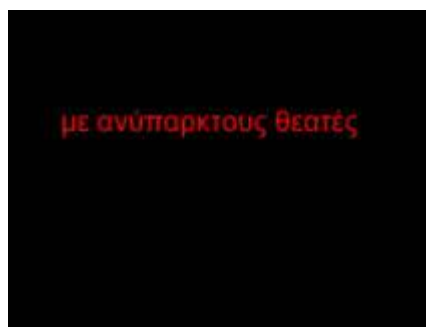
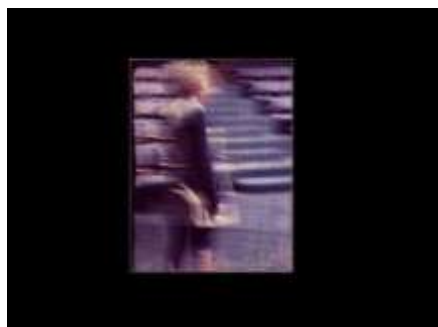

διαφορετικές συχνότητες και διαφορετική δεκτικότητα στο φως. Στον εσωτερικό χώρο του θεάτρου, στη σκηνή, στα παρασκήνια, στα καμαρίνια, στο φουαγιέ, παντού υπάρχει ένα φως. Παντού υπάρχει το φως, αρκεί να βρεις το δρόμο.

10. Το εσωτερικό φως

Με τη φράση *Περπάτα, έστω και μόνος...* γίνεται υπενθύμιση της αρχικής λειτουργίας, προσθέτοντας τώρα πιο ξεκάθαρα τον στόχο. Ένα περπάτημα δεν γίνεται άσκοπα, αλλά με κάποιο προορισμό. *Περπάτα έστω και μόνος, με ανύπαρκτους θεατές...*

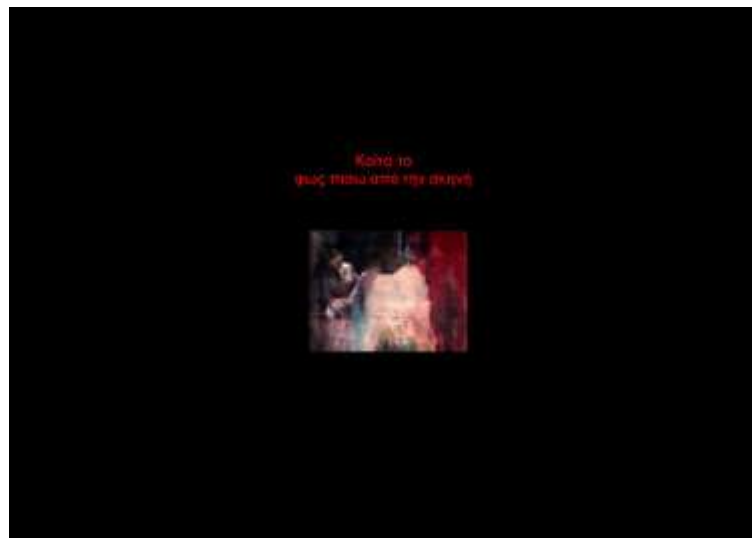
Η αναζήτηση της αλήθειας δεν έχει ανάγκη από θεατές, που θα επιβραβεύσουν την πορεία μας και θα ικανοποιήσουν το εγώ μας. Στην αναζήτηση της αλήθειας, το σώμα ως ύλη γίνεται ένα με το περιβάλλον. Η ενέργεια κυκλοφορεί σε μια ρέουσα επικοινωνία, όπου όλα ενώνονται σε μια κατάσταση. Η αλήθεια έχει ανάγκη από ουσιαστική επικοινωνία με κοινές συχνότητες.

11. Η αξία της ταχύτητας

Εξάλλου, βλέπουμε ό,τι έχει την ίδια ταχύτητα με μας.

Οι συχνότητες είναι βασικό στοιχείο της επικοινωνίας. Αλλάζοντας σταθμό στο ραδιόφωνο, αλλάζεις συχνότητα. Αν τρέχεις πολύ γρήγορα, μπορείς να δεις μόνο για μια στιγμή αυτό που προσπερνάς. Κανείς δεν μπορεί να σε δει, όταν τρέχεις με μεγάλες ταχύτητες. Επικοινωνούμε με ό,τι είναι στην ίδια ταχύτητα με μας.

**Μέρος Γ΄ -
ΤΟ ΦΩΣ ΩΣ ΜΕΣΟ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟ ΘΕΑΤΡΟΥ ΚΑΙ
ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ**

12. Θέατρο και πραγματικότητα

Πόσο γρήγορα τρέχει το φως; Πόσο γρήγορα τρέχει το φως στη σκηνή;
Στο θέατρο ο χρόνος έχει διαφορετική υπόσταση. Υπάρχει μια σύμβαση. Η αποδοχή ότι ο χρόνος μπορεί να συσταλεί ή να διασταλεί. Το φως μπορεί να υπάρχει στο δικό του χωροχρόνο, και ο θεατής είναι εξωτερικός παρατηρητής της δικής του στασιμότητας.

13. Η αξία του φωτός στο θέατρο

Κοίτα το φως πίσω από τη σκηνή. Αναδεικνύει τις λεπτομέρειες.
Οι λεπτομέρειες σηματοδοτούν τις αξίες. Προβάλλουν το σημαντικό της στιγμής, θεοποιούν ακόμα και το τίποτα. Αρκεί να το φωτίσουν και να του δώσουν διάρκεια. Η χρονική διάρκεια δίνει αξία στα πράγματα, τα φέρνει στο δικό μας χωροχρόνο, ώστε να τα κατανοήσουμε και να τα αποδεχτούμε.

14. Η αξία στη λεπτομέρεια, αξία στην ύλη

Ετοιμάσου, βγαίνεις!!!

Το θέατρο δίνει το έναυσμα για μια αλληγορική παρουσίαση της σημερινής κοινωνίας. Μετατρέπεται σε μια μικροκοινωνία, δίνοντάς σου τη δυνατότητα να παρατηρήσεις τη σχέση επιφάνειας και δομής.

Στον κόσμο κυριαρχεί η ύλη. Ένα ρούχο δεν είναι μόνο ένα απλό ύφασμα. Αποκτά οικονομική και κοινωνική αξία.

Υφασμάτινες αξίες, που διαμορφώνουν προσωπικότητες, οριοθετούν χαρακτήρες, συνυφαίνονται με συμπεριφορές και καταστάσεις. Διαμορφώνουν κοινωνικά πρότυπα, ανεξάρτητα από την εσωτερική αλήθεια. Δημιουργείται έτσι ένα πλαστό περιτύλιγμα, που μπορεί να εγκλωβίσει το φως.

Η προετοιμασία με την εικόνα *Ετοιμάσου, βγαίνεις!!!* δείχνει το πώς μεταμορφώνεται ένας άνθρωπος με ένα ρούχο.

Στην προετοιμασία, τα χρώματα αποκτούν το δικό τους ρυθμό, το ρυθμό της μεγάλης ταχύτητας και αγωνίας. Οι φευγαλέες γραμμές δίνουν κίνηση και αυξάνουν την ένταση της μεταμόρφωσης.

15. Η αξία της στιγμής

Φράσεις όπως *Φτιάξε μου τη φούστα* αντικατοπτρίζουν στιγμές μετατροπής της εικόνας του σώματος. Είναι οι στιγμές που σε προετοιμάζουν για το ρόλο που θα αναλάβεις στην κοινωνία.

Όλα γίνονται με μεγάλη ταχύτητα. Η προσήλωση στην ύλη δε σου δίνει το χρόνο να αναπνεύσεις. Όλα υποτάσσονται στη λέξη *Γρήγορα!!*.

Στην ταχύτητα αυτή δεν υπάρχει χρόνος για αφομοίωση της παρούσας κατάστασης. Υπάρχει μόνο η επιδίωξη μιας άρτιας εξωτερικής εμφάνισης.

Η γραφή-σχεδιαστική αποτύπωση του έργου, αντίθετα, γίνεται ψυχογράφημα της στιγμής. Η γρήγορη αποτύπωση της στιγμής εκφράζει με ακρίβεια την αλήθεια. Ένα σκίτσο είναι πάντα πιο άμεσο και αληθινό από ένα επεξεργασμένο έργο.

16. Στιγμές συγκέντρωσης

Μετά την προετοιμασία, είσαι έτοιμος να βγεις. Όλα γίνονται μέσα στο πλαίσιο της μεταμπίεσης για το ρόλο.

Στιγμές συγκέντρωσης ..., λίγο πριν από την έκθεση στο κοινό.

Μέρος Δ΄ - Ο ΠΑΡΑΛΛΗΛΙΣΜΟΣ

17. Η αξία του ρόλου στο σήμερα

Φόρα το ρόλο σου! Με κόκκινα γράμματα, επιτακτικά δοσμένο τόσο με την εικόνα των γραμμάτων, όσο και με την εκφορά του λόγου. Είναι το πλαίσιο στο οποίο οφείλουμε να κινηθούμε. Είναι το παιχνίδι στο οποίο μας τοποθετούν...

φόρα τον ρόλο σου!

18. Οι υφασμάτινες αξίες

αυτά τα ρούχα
με τις υφασμάτινες αξίες

Είσαι έτοιμος?

Μετά το επιτακτικό *φόρα το ρόλο σου*, αυτό που περιμένει κανείς, είναι να φορέσεις ένα κοστούμι ανάλογο με την αξία που θέλουν να σου δώσουν. Μια αξία που κινείται σε άλλους δρόμους, σε άλλες επιθυμίες, στόχους και σκοπούς. Σε οτιδήποτε είναι μακριά από το βαθύτερο και αληθινό μας είναι. Έτοιμοι ρόλοι, κρεμασμένοι σε ένα βεστιάριο, περιμένουν να φορεθούν. Τα ρούχα ως ύλη μορφοποιούν σχηματικά–επιφανειακά την παρουσία μας στο κοινωνικό σύνολο.

19. Μεταμορφώσου!

Με τη φράση *Μεταμορφώσου!* συνεχίζεται η παραπάνω διαδικασία αλλοίωσης κάθε αληθινού στοιχείου, που θα μπορούσε να υπάρχει σε μια προσωπικότητα.

Το ρούχο όταν φορεθεί, αλλάζει μέσω της εξωτερικής του εικόνας την εσωτερική ενέργεια.

Στο σημείο αυτό οι ερμηνευτές-εμπυχωτές πειραματίζονται με υλικά μέσα –ρούχα- σύμβολα, προβάλλοντας έτσι το θέμα της μεταμόρφωσης.

Υπάρχουν στο χώρο ρόλοι, που βρίσκονται σε κατάσταση δυναμικής αναμονής, περιμένοντας την αναζήτησή τους.

Ο ρόλος παραμένει στο χώρο, περιμένοντας να τον φωνάξουν για να υπάρξει.

Η ύλη, στο μικρόκοσμο μου μας περιβάλλει, σχηματοποιεί μορφές, που ουσιαστικά δεν είναι συμπαγή σχήματα. Η ενέργεια ρέει παντού, διαμορφώνει και επηρεάζει. Τα όρια δεν υπάρχουν.

Ο ανθρώπινος νους στην ανάγκη του να νοιώσει ασφάλεια μέσα σε μικρά κουτάκια προστασίας, ταξινομεί, οριοθετεί και επιλέγει τον πεπερασμένο δρόμο μιας ύλης, που τελικά εγκλωβίζει κάθε ελεύθερη ενέργεια.

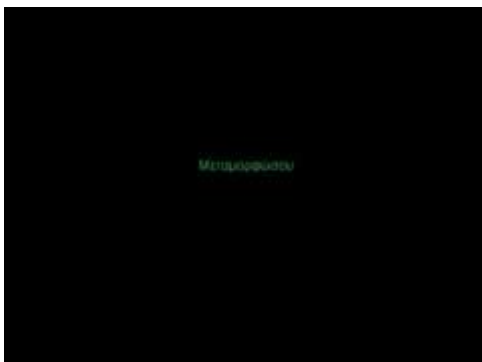
Ο ανθρώπινος νους, συνηγορώντας με μια απροσπέλαστη ύλη, έρχεται σε αντίθεση με την αλήθεια της ενέργειας.

Έτσι, η ύλη οριοθετεί, ενώ η ενέργεια απελευθερώνει. Το έργο «καπνίζοντας» οπτικοποιεί μεταφορικά την έννοια της ενέργειας, που μπορεί να επηρεάζει ό,τι υπάρχει κοντά, χωρίς στην ουσία να μπορείς να το πιάσεις στα χέρια σου.

20. Η μάσκα: Η αξία και οι αρχές της

Μεταμορφώσου

Σε μια επικοινωνία με μάσκες

Μεταμορφώσου.... , Σε μια επικοινωνία με μάσκες. Φράσεις που καθοδηγούν τη διαδικασία της δράσης. Μια φωνή που μας υποδεικνύει να μη δείχνουμε το αληθινό μας πρόσωπο. Μια φωνή που μας οδηγεί σε επικοινωνία με προσωπεία.

Από τα αρχαία ακόμα χρόνια, η μάσκα λειτουργούσε ως μέσο αποτροπής κάθε στοιχείου αρνητικού, που προκαλούσε φόβο. Μέσο τελετουργικό το προσωπείο, απελευθέρωνε και οδηγούσε τον άνθρωπο στον εξαγνισμό, όπως συνέβαινε σε θρησκευτικές τελετές και σε θεατρικές παραστάσεις που στόχο είχαν την κάθαρση.

Η χρήση της μάσκας σήμερα άλλαξε λειτουργία. Από τελετουργικό σύμβολο, έγινε στοιχείο μεταμφίεσης και απόκρυψης του αληθινού μας εαυτού.

21. Η κοινωνία της μάσκας.

Στην ηγεσία της μάσκας

Στο έργο *Στην ηγεσία της μάσκας*, εμφανίζεται ένα προσωπείο που προσκυνούν όλοι.

Θεοποιείται η ψεύτικη εικόνα, ενώ παράλληλα εμφανίζεται στο κοινό, απροκάλυπτα πια, αυτό το κρυφό –φανερό μυστικό της υποκρισίας. Το να υποκρίνεται κανείς έγινε συλλογική συμπεριφορά.

Το φθηνό αντικαθιστά το ακριβό. Το ψεύτικο καταλαμβάνει τη θέση του αληθινού. Τα βλέμματα δεν συναντιούνται, από φόβο μήπως και αποκαλυφθεί το μεγάλο ψέμα της μεταμφίεσης.

Το αληθινό βλέμμα της ψυχής μετατρέπεται σε βλέμμα που ατενίζει το κενό.

Στην ηγεσία της μάσκας

22. Στην ηγεσία της μάσκας υπάρχουν κάποιες αρχές

1^η Αρχή

Αν έχεις μια μάσκα πάντα θα έχεις μια θέση

Αν έχεις μια μάσκα θα έχεις πάντα μια θέση. Μια θέση στην κοινωνία, μια θέση στην εργασία, μια θέση στην καθημερινότητα. Ένας χώρος που θα σου ανήκει και ένας χώρος που θα διεκδικείς.

Η καρέκλα είναι το στοιχείο που σημειολογικά μας μεταφέρει στις παραπάνω έννοιες. Με την είσοδο της καρέκλας, οι ερμηνευτές-εμπυχωτές προεκτείνουν το εικαστικό έργο στο χώρο. Το έργο γίνεται μέρος του χώρου και ο χώρος μέρος του έργου.

2^η Αρχή

Αν έχεις μια μάσκα θα έχεις ένα δικό σου καμαρίνι μεταμφίεσης

Η θέση και ο χώρος. Ο χώρος απαραίτητο στοιχείο για την μεταμφίεση. Η ιδιοκτησία

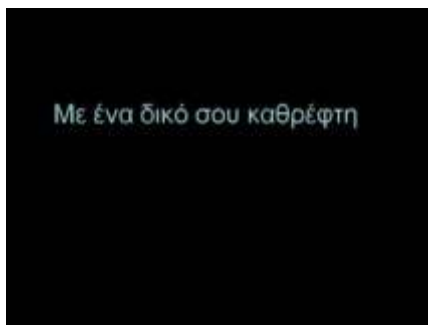
που μεγιστοποιεί το εγώ, μαζί με τη μάσκα, γίνεται οχυρό προστασίας κάθε μη αληθινής έκφρασης.

3^η Αρχή

Αν έχεις μια μάσκα θα έχεις ένα δικό σου ολοδικό σου καθρέφτη

Μέσα στον απομονωμένο δικό σου χώρο υπάρχει πάντα το κρυφό στοιχείο της μεταμόρφωσης. Στο καμαρίνι της μεταμόρφωσης βρίσκεσαι εσύ και η κρυφή σου σκέψη για το άλλο πρόσωπο. Απαραίτητος ο καθρέφτης και όλα τα αξεσουάρ για την αλλαγή.

4^η Αρχή

Αν έχεις μια μάσκα θα έχεις μια ολόδική σου ΜΟΝΑΞΙΑ

Πίσω από μια μάσκα κρύβεται η μοναξιά. Το κρυφό με τον εαυτό μας, χωρίς την εναρμόνιση με το εσωτερικό μας είναι, οδηγεί σε ένα δρόμο μοναξιάς.

Στην δράση, η έννοια της μοναξιάς ενισχύεται με ήχους που δημιουργούν την αίσθηση του κενού, ενώ τα σώματα μετατρέπονται σε κλειστά σχήματα, ώστε να μην αφήνουν την διέλευση άλλης παρουσίας. Οι μικρές παύσεις δίνουν το χρόνο στους θεατές να εισέλθουν στην κατάσταση.

5η Αρχή

... που συρρικνώνει τον άνθρωπο σε κουτί...με έναν δικό του αφέντη ..το φόβο

Συνεχίζοντας, φτάνουμε στην κορύφωση της δράσης και στην ουσία της κινητήριας δύναμης για την ανάγκη της μεταμπίεσης.

Φτάνουμε στο αρχέγονο συναίσθημα του φόβου. Ο φόβος, ανάλογα με τις εποχές και την εξέλιξη της ανθρωπότητας, αλλάζει πρόσωπο. Όταν ο φόβος δεν αντιμετωπίζεται, κυριαρχεί και στην ουσία γίνεται αφέντης.

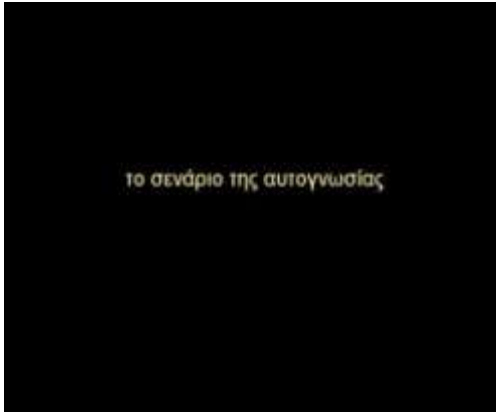
Αφέντης χωρίς πρόσωπο.

6η Αρχή: Η αυτογνωσία και η ανατροπή της μάσκας

i. Το σενάριο της αυτογνωσίας

Στους κλειστούς χώρους της μεταμφίεσης υπάρχει η ελπίδα της αυτογνωσίας. Στην προσπάθεια της αυτογνωσίας αναδύονται διαφορετικά σενάρια, με πρωταγωνιστές το αληθινό πρόσωπο με τον καθρέφτη του.

Στον αντικατοπτρισμό, θέμα και είδωλο δεν συμπίπτουν, παρά μόνο στις στιγμές που η αλήθεια κυριαρχεί.

Οι ερμηνευτές-εμφυχωτές γίνονται καθρέφτης και καθρεφτιζόμενος, παίρνοντας το ρόλο του προσώπου και του ειδώλου. Διαμορφώνουν και πάλι ένα σκηνικό χώρο, που γίνεται προέκταση του εικαστικού έργου.

ii. Αποτελέσματα της μάσκας στις καθημερινές σχέσεις

Είσαι ένας καναπές

Ο άνθρωπος ταυτίζεται με ένα αντικείμενο. Τα μπράτσα ενός καναπέ μετατρέπονται σε χέρια ενός άντρα, ενώ στο βάθος μια γυναίκα βιώνει την μοναξιά της μέσα σε μια σχέση, όπου δεν υπάρχει επικοινωνία.

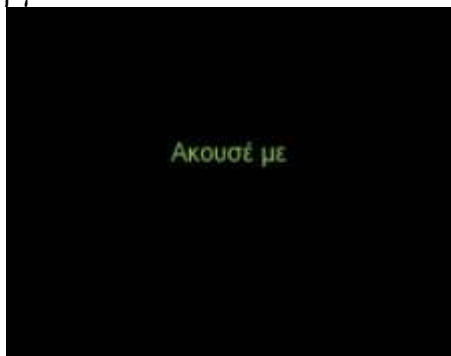
Η εικόνα γίνεται έναυσμα για να ειπωθούν, τόσο από τους εμπνευστές, όσο και από τους θεατές, λόγια καθημερινότητας, που φανερώνουν την έντονη διάβρωση από την εμμονή στην ύλη.

23. Πρώτη άμεση προσπάθεια επικοινωνίας με τους θεατές

i. *Ακουσέ με*

Στην φράση *Ακουσέ με* προβάλλεται μια εικόνα, όπου η έλλειψη επικοινωνίας δηλώνεται με τις απομονωμένες μορφές μέσα στον ίδιο χώρο. Οι ερμηνευτές στέκονται στο χώρο, με στάσεις όμοιες με τις φιγούρες του έργου.

Τα βλέμματα δεν διασταυρώνονται, όμως οι φράσεις απευθύνονται στους θεατές. Ο ήχος των φράσεων δρα όπως ακριβώς και το βλέμμα. Ένα βλέμμα, όταν δεν θέλει να σε προσπεράσει, αλλά αντίθετα να σε συναντήσει, βρίσκει τον κοινό άξονα στις συντεταγμένες του. Ο ήχος, ως μέσο για να επικοινωνήσει ο πομπός με τον δέκτη, δεν χρειάζεται να είναι ούτε πολύ δυνατός, ούτε πολύ χαμηλός, αλλά σταθερός.

Σε αυτό το σημείο γίνεται η πρώτη άμεση επικοινωνία με τους θεατές.

ii. *Οι επιρροές*

Μετά την φράση *Ακουσέ με* προβάλλονται τρία έργα, που σκοπό έχουν την προβολή της έννοιας της επιρροής και του μηχανισμού των διεργασιών με τις οποίες αξιολογούμε και ενεργούμε, χωρίς την επίγνωση της κατάστασης που βρισκόμαστε.

Οι επιρροές

Η επιρροή συνήθως είναι εκτός κάδρου. Είναι έξω από το οπτικό μας πεδίο και πολλές φορές έξω από τη συνείδησή μας.
Η επιρροή μέσω του λόγου ή μέσω της εικόνας κάποιες φορές μας κινητοποιεί, ενώ κάποιες άλλες μας ακινητοποιεί.

iii. Η επιλογή

Η επιλογή

Η επιλογή είναι η διαδικασία της αξιολόγησης.
Στο έργο που παρουσιάζεται, υπάρχουν τρεις ανθρώπινες φιγούρες. Στα αριστερά, μια φιγούρα σε κίνηση, στο μέσο μια φιγούρα σε αδράνεια και στα δεξιά μια γυναικεία μορφή, που προσπαθεί να επιλέξει ανάμεσα στο πράσινο ή στο κόκκινο παπούτσι. Η επιλογή του πράσινου ή του κόκκινου

παπουτσιού ερμηνεύει αλληγορικά την επιλογή μας ανάμεσα στη δράση ή την αδράνεια.

Μέσα από την επιλογή του παπουτσιού επαναλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο το πρώτο μέρος της δράσης. Επαναλαμβάνεται η αρχή «περπάτα». Τώρα, όμως, όχι με τον επιτακτικό τρόπο. Δίνει την δυνατότητα στο θεατή να επιλέξει. Δράση- αδράνεια.

iv. Επικοινωνία

Η επικοινωνία στις διαστάσεις μέσα στις οποίες μπορούμε να υπάρξουμε και να αντιληφθούμε, γίνεται μέσω των αισθήσεων. Όραση, αφή, γεύση, όσφρηση, ακοή. Πόσο καλά, όμως, αντιλαμβανόμαστε αυτά που βλέπουμε ή αυτά που ακούμε; Το ίδιο βλέπει και παρατηρεί το εξασκημένο μάτι ενός ζωγράφου και το ίδιο ένα απάιδευτο;

Ένα μάτι βλέπει, αλλά πρέπει να ξέρει τι βλέπει. Ένα αυτί όταν ακούει, να ξέρει τι ακούει. Η συνειδητοποίηση του ρόλου των αισθήσεων είναι καθοριστική για την έννοια της επικοινωνίας. Οι δράσεις συνεχίζουν, με στόχο μια γνωριμία με τις αισθήσεις.

v. Επικοινωνία με κάποιο ‘μέσο’

Η επικοινωνία με σχοινιά στοχεύει να δώσει το παράδειγμα μιας επικοινωνίας όπου ανάμεσα στους επικοινωνούντες υπάρχει μια απόσταση. Οι αισθήσεις της αφής, της όσφρησης, της γεύσης, δεν συμμετέχουν. Τα ανθρώπινα σώματα είναι εγκλωβισμένα στην ιεραρχία της όρασης και της ακοής.

Η επικοινωνία με σχοινιά παραπέμπει στη διαδικτυακή επικοινωνία. Ακίνητες φιγούρες, που περιμένουν το πρώτο τέντωμα του σχοινιού, για να αντιδράσουν σε ένα ασφαλές πεδίο, όπου δεν θα εκτεθούν, εκφράζοντας επιθυμίες.

Τα σχοινιά παραπέμπουν στη μοναξιά της εποχής μας, στο φόβο να εκφραστούν συναισθήματα μέσω του συνόλου των αισθήσεων.

μια επικοινωνία με σχοινιά

Ενώ στο πρώτο τέντωμα του σχοινιού ανταποκρίνεται κάποιος, στη συνέχεια πολλαπλασιάζεται η συνθήκη δράση-αντίδραση. Οι δυναμικές που αναπτύσσονται με τα σχοινιά γίνονται τόσο έντονες, που μας οδηγούν σε ένα παλμό ζωής.

με δυναμικές που οδηγούν...

Σε μια επόμενη στιγμή ηρεμίας, στο διάδρομο της συνείδησης γίνεται επαναπροσδιορισμός όλων των μέχρι τώρα πληροφοριών.

Αφήνονται τα σχοινιά, οι άνθρωποι δημιουργούν με το σώμα τους ένα διάδρομο που μοιάζει με τούνελ.

Το τούνελ το διασχίζει ένας εθελοντής, ενώ παράλληλα ακούγονται οι σκέψεις των ανθρώπων που το σχηματίζουν.

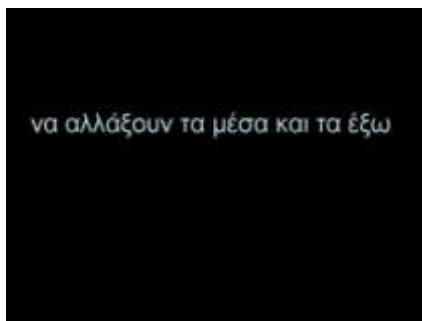
Η συνειδητοποιημένη μονάδα είναι τώρα σε θέση να μπει στον κύκλο της επικοινωνίας. Το σύμβολο του κύκλου, σύμβολο ταύτισης αρχής και τέλους. Σύμβολο ολότητας.

Τοποθετημένοι στον κύκλο, όλοι έχουν την ίδια αξία. Όλοι μπορούν να βλέπουν όλους. Όλοι μπορούν να ακούν όλους. Στο περιβάλλον του κύκλου, οι αποφάσεις έχουν την δύναμη της ολότητας.

vi. Η αλλαγή

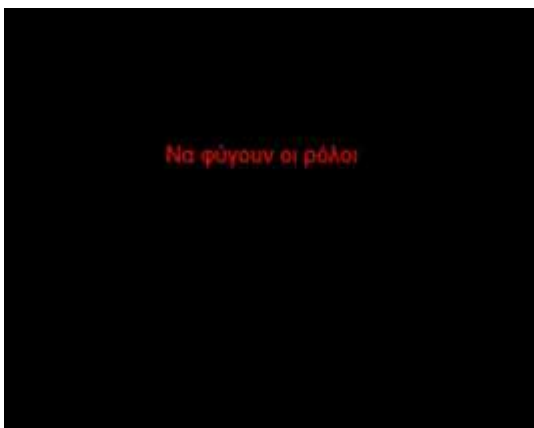
Η μετακίνηση από το εσωτερικό στο εξωτερικό μετατρέπεται σε ευχάριστο παιχνίδι. Ο κλειστός τρισδιάστατος χώρος, από ένα καμαρίνι μετατρέπεται σε εξωτερικό περιβάλλον. Ο τοίχος, όπου είναι κρεμασμένα ρούχα, γίνεται σεντόνι απλωμένο σε σχοινί. Λίγα μανταλάκια στην τομή του αριστερού τοίχου με το ταβάνι δίνει την αίσθηση μιας μπουγάδας.

Το παιχνίδι με τα μανταλάκια δίνει τη δυνατότητα στους θεατές να συμμετέχουν σε μια διαδικασία χαράς και άντλησης της χαμένης παιδικότητας. Το παιχνίδι γίνεται με μουσική και αποτελείται από δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος, ο καθένας έχει κάτω από την προστασία του και πιασμένο στα ρούχα του το μοναδικό του μανταλάκι, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να αρπάξει από τους άλλους το μανταλάκι τους. Σταματά η μουσική και κερδίζει εκείνος που έχει τα περισσότερα μανταλάκια επάνω του. Στο δεύτερο μέρος επαναλαμβάνεται η ίδια διαδικασία, με τη διαφορά ότι κερδίζει εκείνος που θα έχει τα λιγότερα μανταλάκια.

vii. Να φύγουν οι ρόλοι

Το παιχνίδι με τα μανταλάκια γίνεται ένα παιχνίδι κτητικότητας.
Κερδίζει στο τέλος εκείνος που έχει αποδεσμευτεί από τα περισσότερα.
Κερδίζει εκείνος που διώχνει τους ρόλους και αφήνει τον εαυτό του
ελεύθερο να ζήσει τις στιγμές της χαράς.
Στο καμαρίνι υπάρχει τώρα ο άνθρωπος που βγάζει τα ρούχα-ρόλο και
απελευθερώνεται.

viii. Να μπει ο ρυθμός

Όταν μπαίνει ο ρυθμός, οι κλειστοί χώροι ανθίζουν και η γη γίνεται το
φυσικό περιβάλλον μας.
Τα πάντα στη φύση έχουν ρυθμό. Ένα ρυθμό καρδιάς, ένα ρυθμό ζωής. Ένα
ρυθμό που η συχνότητα του είναι συντονισμένη με το ρυθμό της φύσης,
της αρμονίας.

να μπει ο ρυθμός

Όταν μπαίνει ο ρυθμός, όλα τα αντικείμενα συμμετέχουν στο σκοπό αυτό.
Η απλώστρα σε λα μείζονα είναι μια απλώστρα ρούχων, που γίνεται έγχορδο όργανο, ενώ ο χώρος γίνεται ηχείο.

απλώστρα σε λα μείζονα

Μια κατασκευή, που μοιάζει με τρένο στα παρασκήνια, γίνεται πνευστό όργανο που σε ταξιδεύει στην αρμονία.

Το πνευστό τρένο

ix. Η αρμονία

να έρθει η αρμονία

Η γνώση της φύσης, γνώση της αρμονίας.
Ο δρόμος προς την αρμονία, ένας δρόμος προς την ελευθερία.
Άνθρωποι και φύση γίνονται ένα.

x. Η χαρά

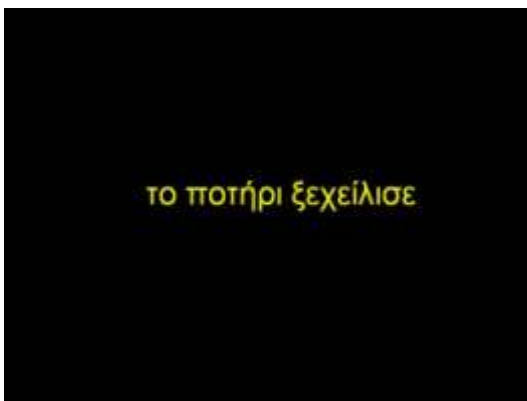
Έκρηξη συναισθημάτων χαράς. Χρώματα χαρούμενα, χρώματα που πλησιάζουν στο φως. Σχήματα τοποθετημένα με τρόπο που να δείχνουν κίνηση. Όπου υπάρχει κίνηση, υπάρχει ζωή.

xii. Το ποτήρι ξεχείλισε

Σε ένα ποτήρι που ξεχειλίζει από ζωή και κίνηση, τίποτα δεν μπορεί να σταματήσει την εξέλιξη. Ένα ποτάμι που ρέει φέρνει εικόνες από την κορυφή του βουνού.

Ψηλά ας είναι τα όνειρά μας, ψηλά ας είναι οι σκέψεις μας.

xiii. Στιγμές αλήθειας

Αλήθεια... Μια λέξη τόσο δυνατή, μια λέξη που σε καλεί να μην ξεχνάς.
Για κάθε αρχή υπάρχει ένα τέλος και για ένα τέλος μια αρχή.
Μικρά μπλοκάκια με μολύβια μοιράζονται στο ημίφως και καλούν τους
θεατές-συμμετέχοντες να καταγράψουν με μια φράση το τι νοιώθουν...

Σε όλο αυτό το ταξίδι των 30 λεπτών, το φως στην εικόνα αυξάνεται σταδιακά. Σταδιακά αυξάνεται το χρώμα και η αίσθηση της χαράς.

Συμπορευόμενη η αντίληψη της αναγκαιότητας της αρμονίας του ανθρώπου με το περιβάλλον του, οδηγεί τους συμμετέχοντες σε συνειδητοποίηση.

Με τον ίδιο τρόπο οι αγιογράφοι κατασκευάζουν μια εικόνα. Από το σκούρο φόντο φτάνουν σιγά-σιγά σε μια φωτεινή εικόνα. Κάθε ψιμμύθι είναι μια φωτεινή ακτίνα, που προσπαθεί να μας δείξει το δρόμο προς την έξοδο, το δρόμο προς την ελευθερία.

Ήταν ένας πειραματισμός... μια σκέψη.

Βιβλιογραφία

- Allard, G. & Leffort, P. (1989). *Η Μάσκα*. (μτφρ. Χ. Ζήση), Αθήνα: Χατζηνικολή.
- Αρτώ, Α. (1992). *Το θέατρο και το είδωλό του*. (μτφρ. Π. Μάτεσις), Αθήνα: Δωδώνη.

- Bachelard, G. (1982). *Η Ποιητική του Χώρου*. (μτφρ. Ε. Βέλτσου), Αθήνα: Χατζηνικολή
- Birdwell, Al. E. (1968). A study of the influence of image congruence on consumer choice, *The Journal of Business*, 41(1).
- Buber, M. (1959). *La Vie en dialogue*. Paris: Aubier-Montaigne.
- Buber, M. (1970). *Je et tu*. Paris: Aubier-Montaigne.
- Βυγκότσκι, Λ. (1993). *Σκέψη και Γλώσσα*. (μτφρ. Α. Ρόδη), Αθήνα: Γνώση.
- Γαλανός, Γ. (1980). *Δοκίμια κοινωνικής ψυχολογίας*. Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Γκόμπριτς, Ε-Χ. (1995). *Τέχνη και ψευδαισθήση*. (μτφρ. Α. Παππάς), Αθήνα: Νεφέλη.
- Γκούντμαν, Ν. (2005). *Γλώσσες της Τέχνης*. (μτφρ. Π. Βλαγκόπουλος), Αθήνα: Εκκρεμές.
- Γκροτόφσκι, Γ. (1982). *Για ένα Φτωχό Θέατρο*. (μτφρ. Φ. Κονδύλης, Μ. Γαΐτη- Βορρέ), Αθήνα: Θεωρία.
- Γραμματάς, Θ. (1997). *Θεατρική Παιδεία και Επιμόρφωση των Εκπαιδευτικών*. Τυπωθήτω, Αθήνα.
- Έκο, Ου. (1994). *Θεωρία σημειωτικής*. (μτφρ. Ε. Καλλιφατίδη), Αθήνα: Γνώση.
- Fiedler, J. & Feierabend, P. (Eds.), (2000). *Bauhaus*. Cologne: Kōnemann.
- Goffman, E. (1986). *Frame Analysis*. New York: Northwestern University Press.
- Goffman, E. (1996). *Συναντήσεις. Δύο μελέτες στην κοινωνιολογία της αλληλεπίδρασης*. (μτφρ. Δ. Μακρυνιώτη), Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ίμογκεν, Ζ. (1977). *Εισαγωγή στην Κοινωνιολογία: Θεωρία, Μέθοδος, Πρακτική*, (μτφρ. Τζ. Μαστοράκη), Αθήνα: Μπουκουμάνης.
- Ίττεν, Γ. (1998). *Η Τέχνη του Χρώματος*. Αθήνα: Ένωση Καθηγητών Καλλιτεχνικών Μαθημάτων
- Κοσμοπούλου, Α. (1995). *Σχεσιοδυναμική Παιδαγωγική του Προσώπου*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Κουρετζής, Λ. (1991). *Το Θεατρικό Παιχνίδι: Παιδαγωγική θεωρία, πρακτική και θεατρολογική προσέγγιση*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Κουριάς, Γ. (2014). *Οι ξενιστές της ψυχής*. Αθήνα: Καλλιγράφος.
- Μάλεβιτς, Κ. (1992). *Γραπτά*. (μτφρ. Δ. Χορόσκελης), Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Μουδατσάκις, Τ. (2005). *Το θέατρο ως πρακτική τέχνη στην εκπαίδευση. Από τον Stanislavsky, τον Brecht και τον Grotowski στο σκηνικό δοκίμιο*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Χ. (1991). Εισαγωγικό Σημείωμα. Στο Η. Gouhier. *Το Θέατρο και η Υπαρξη*. (μτφρ. Χ. Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου), Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Μπακονικόλα-Γεωργοπούλου, Χ. (1993). *Miguel de Unamuno. Μια ιστορική κατάθεση του μύχιου*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Μπρουκ, Π. (1976). *Η Σκηνή χωρίς Όρια*. (μτφρ. Μ-Π. Παπαρά), Θεσσαλονίκη: Εγνατία.
- Neelands, J. (1990). *Structuring Drama Work: A Handbook of Available Forms in Theatre and Drama*. T. Goode (Ed.), Cambridge: Cambridge University Press.
- Ogilvy, D. (1979). *Εξομολογήσεις ενός Διαφημιστού*. (μτφρ. Ε. Δήμου), Αθήνα: Ερμείας.

- Παπαδόπουλος, Σ. (2010). *Παιδαγωγική του Θεάτρου*. Αθήνα.
- Ράιχ, Β. (1983). *Άκου Ανθρωπάκο*. (μτφρ. Δ. Παπαδημητρίου), Αθήνα: Αποσπερίτης.
- Unamuno, de M. (1993). *Το τραγικό αίσθημα της ζωής*. (μτφρ. Η. Π. Νικολούδης), Αθήνα: Printa.
- Φίσερ, Ε. (2000). *Η αναγκαιότητα της τέχνης*. (μτφρ. Φ. Χατζιδάκη), Αθήνα: Θεμέλιο.
- Vygotsky, L. S. (1997). *Νους στην Κοινωνία*. (μτφρ. Α. Μπίμπου, Στ. Βοσνιάδου), Αθήνα: Gutenberg.